

Твори, викликані відновленням ієрархії (1620–2). Вище я висловив гадку, що відновлення православної ієрархії, мабуть, лежало від самого початку в плані активної боротьби за віру і церкву, для котрої зав'язувалося братство. Підпис на його “Уписі” одного з фундаторів, архімандрита “козацького” Терехтимирівського монастиря Єзекіїла Курцевича, що мав служити його найближчим зв'язком з козацьким штабом¹, яскраво характеризує бойові настрої ініціаторів: “видя яко враг и ненавистник спасенія нашего пакостит во благочестіи нашем, и сего ради видих вещь зъло добру составленія братства во гради Києви, и того ради всегда есмь готов с ними пострадати добро и зло, и кровь мою за благочестіе дати, и для того и руку мою подписую”². Це підходить як не можна краще для церковно-воєнно-політичної місії цього архімандрита — вихованця Падуанського університету і потомка волинського княжого роду, як звичайно думають, висвяченого на одну з найбільш відповідальних позицій — владитцтво волинське. Прізвище “Наливайків” злобно і незаслужено кинене на православних Потієм і К° в 1590-х рр., користаючи з тої нагоди, що два Наливайки одночасно стояли — один у лавах острозького наукового гуртка, а другий на чолі української своєволі, — тепер починало себе оправдувати: православні збирались орудувати руками Наливайків у ширших розмірах, а не тільки для пораховання з різними докучними сусідами та окупантами церковних маєтків і церков, як то було за правдивого Наливайка. Необережно викликали вовка з лісу оборонці казенної церкви! Тінь спаленого ватажка справді покрила Україну, відроджене козацтво, нову колонізацію Сходу — і новозаклучений союз, єдиний український фронт під гаслом віри і церкви, і відновлення під крилами “наливайків” православної ієрархії, засудженої на вимирання коронованим “пакостником” і всею його компанією, мусіло стати одним з найперших кроків сил сполучених. Коли під охороною козацтва міг сидіти в Києві який-небудь зайда-неофіт і виконувати владичі функції, незважаючи на всі протести, декрети, засуди і

¹ Про це в моїй “Історії України”, VII, с. 403.

² “Памятники”, II, с. 394.

т. д., то ясна річ, що таким самим методом можна було відновити і місцеву ієрархію: вона могла так само сидіти в київських монастирях і сповняти єпископські функції. Для посвячення єпископа треба було тільки двох єпископів. Що трапився аж патріарх — це, розуміється, було дуже ефектна нагода; але обійтись можна було б і єпископами.

Вела справу козаччина як властива рухова сила і протекція братства. Духовенство, з одної сторони, шляхта — з другої, себто ті верстви, що давали братству фірму, сходилися в тім, складаючи перед урядом і всякими сторонніми кругами ініціативу справи на козаччину як такий елемент, якому не могла шкодити відповідальність за це; і це так-таки й мусіло бути, а не інакше, що цю справу провело військо козацьке, себто гурток національно настроєної старшини з Сагайдачним на чолі. Депутати київської шляхти на осіннім соймі 1620 р., доводячи серйозність релігійних православних постулатів, підносили, що це “козаки й багато значних людей” взяли в оборону грецьку релігію й сприсяглися між собою не відступати від неї, так що може дійти до дуже серйозних конфліктів, коли їх домагання не будуть задоволені. А протестація новопоставленої ієрархії підчеркує, що патріарх і українське духовенство згодилися на посвячення тільки під загальним натиском “гарячих духом лицарських людей”, себто тих же козаків, які з усією силою взялись доводити патріархові і київському духовенству, якою би це негідною і безбожною малодушністю було, коли б вони упустили таку нагоду відновити ієрархію і піднести православну церкву з нинішнього занепаду. І в наведеному оповіданні Саковича Сагайдачний представлений як властивий ініціатор цілої справи і доповідач її на соборі православних, скликанім у цій справі до Києва (“почав раду о тім чинити, жеби пастырей православных міти”). Православний собор чи, краще може сказати, національний український конгрес, інсценізований у Києві на свято успення 1620 р., мовляв, за патріаршим закликом, для визначення кандидатів нової ієрархії, був тільки зовнішньою формальністю для моральної санкції того, що було вже обговорено й вирішено довершеним порозумінням лаврсько-братського гурт-

ка з козацькою старшиною і найзначнішими патріотами з шляхти й міщанства і ухвалено на рахунок козащини під фірмою нового братства¹.

Було ясно, що цей крок викличе страшенний гнів клерикальних і урядових кругів як тяжкий удар церковній політиці, котру вони систематично і послідовно, без огляду на всі протести, ухвали, закони розвивали протягом цілого чвертьстоліття. З юридичного становища це було порушення королівського права номінації православних владик, освяченого століттями узурпації. Треба було сподіватися лютих репресій і на новоставлену ієрархію, і на привідців цього акту — тому так старанно ховались усі учасники за широкі спини запорізького лицарства. Надії були тільки на те, що польський уряд, до зарізу потребуючи козацької помочі для війни з турками (що розгоралася саме тоді), не зважиться на які-небудь різкі репресії, щоб не подразнити козаків і гурток Сагайдачного, з одної сторони, гурток Борецького — з другої, фактично вели справу так, щоб поміч козацького війська поставити в залежність від королівської санкції новопоставленої ієрархії. Ця стратегія була утруднена тим, що формальний провід Запорізьким Військом під цю пору утік з рук Сагайдачного: гетьманом вибрано Бородавку, і Сагайдачний своїми фактичними впливами міг тільки до певної міри кермувати козацькими виступами. Але під осінь 1620 р. обставини дійсно зложились для акції православних дуже щасливо, бо ліва, свавільніша частина козащини, та, що перевела вибір Бородавки, відтягнулась від усякої помочі польському війську, занявшись морськими походами на Туреччину. Статочніша козащина, що її провідником був Сагайдачний, готова була підтримати коронного гетьмана Жолкевського, але за ціну уступок для задуманої ієрархічної акції. Жолкевський не хотів капітулювати перед нею і купувати козацьку поміч такою ціною і повів своє військо на вірний погром, назустріч турецькому, що йшло з Волощини на Поділля. Сагайдачний з братчиками взялися за священня, сподіваючись, що турецька гроза кінець кінцем змусить поляків до уступок. Одночасно з тим, як Жолкевський тікав від турецького війська на рівни-

¹ Про весь цей епізод в VII т. "Історії", с. 432, дд., там же цитовані тексти.

нах Волощини, в жовтні 1620 р., в братстві святити митрополита і владиків¹, і уряд був так дезорієнтований у ситуації, що вислав свого посланця з королівським листом до патріарха Феофана (котрого урядові круги — як свого часу екз. Никифора — пробували удавати за самозванця, висланого султаном на Україну, за шпига й провокатора), просячи його вплинути на козацтво, щоб воно приложилося до війни з турками; в такім же напрямі писали до нього сенатори, навіть духовні, напр., краківський біскуп. Іменем їх і короля їх посланець, очевидно, подавав патріархові та його окруженню надію на рівні уступки в релігійній справі, і на тій підставі патріарх, фіксуючи ці обіцянки королівського посланця, перед своїм виїздом з України, 7 січня 1621 р., видав пастирського листа до козаків, закликаючи їх усією силою підтримати Річ Посполиту, бо за це король потвердить новопоставлену ієрархію.

Все це не дуже справдилось. З новопоставлених ієрархів ніхто не діждався королівського потвердження, і конфлікт, що виріс між козацьким військом і польським урядом на ґрунті претензій за зроблені прислуги першим і безоглядні ухияння від яких-небудь уступок за це з боку другого, кінець кінцем закінчився, п'ять років пізніше, погромом козацького війська і капітуляцією (над Куруковим озером 1625 р.). Але події 1620—1 рр., сміливе дерзновення братства і війська, відновлення в Києві ієрархічного центру (з тим оживлення старої державної традиції), патріарші благословення (Київ — другий Єрусалим), блискучі подвиги козацького війська під Хотином і славословія йому за врятування Польщі від турецької небезпеки, — все це утворило в Києві піднесений і самопевний настрій, якого давно вже не знала наша Україна. Він виявлявся, з одної сторони, в широких політичних планах 1624—5 р., з другої — вилився цілим рядом інтересних літературних творів, котрим мусимо присвятити нашу увагу. Ми, розуміється, не може-

¹ Смотрицький в другім виданню “*Verificatia niewinności*” категорично каже, що перші священня стались перед погромом польського війська під Цецорою (7 жовтня н. с.), що треба розуміти, мабуть, так, що в Києві ця катастрофа була ще не звісна, коли відбувалися ці священня. Про їх час в “Історії Укр.”, VII, с. 436, примітки.

мо мати певності, що маємо все, що тоді з'явилося; якраз навпаки; треба гадати, що ми маємо тільки частину цієї гарячої, з моментом зв'язаної літератури (дещо з неї відкрито тільки в останніх роках, дещо навіть і досі не опубліковано в скільки-небудь науковій формі). Інтерес до того, що маємо, не стільки літературно-естетичний, скільки ідеологічний, тим більше що вся полеміка, рахуючи на офіціальну аудиторію, велася мовою польською. Але там, де йде мова про літературні відбиття життя і його ідеології, матеріал цей полишений не може бути ніяк. Хоч польською мовою, але писали українські пера, і ця полемічна писанина стоїть у нерозривному зв'язку з усім українським культурним, політичним і літературним рухом.

В хронологічному порядку мусимо почати з відомої промови Лаврентія Древинського, волинського депутата, проголошеної на соймі при кінці його сесії, 9 грудня н. с., при обговоренні пункту про “забезпечення спокою грецької релігії”. Обставини, в котрих була проголошена ця промова, стали відомі тільки нещодавно, з соймового дневника, відшуканого пок. Жуковичом, і все-таки — в самих лише загальних обрисах, а автентичний текст промови і досі не опублікований¹. З того, що досі знаємо, виходить, що українська шляхта, головно волинська і київська, ініціатори тих новозаснованих бойових братств — Київського і Луцького, рішили використати королівську пропозицію сеймові: обміркувати засоби для війни з турками, щоб поставити ультиматум, прийнятий на київських нарадах (на успенськiм конгресі, очевидно, і в інших нарадах)².

¹ Можливо, через цю польську мову цю полемічну літературу досі дуже мало студіювали з літературного погляду. Коротенький огляд її в моїй “Історії України”, VII, с. 451 і далі, перед тим у Кояловича, в Макарія, XI, с. 272 і далі, новіше в “Історії літератури” Возняка, II, с. 257 і далі.

² Густинський літописець, що спирається, правдоподібно, на традиції, які йшли, правдоподібно, від Ісайї Копинського, фундатора Густинського монастиря, пояснюючи, що відновлення ієрархії сталося “совітом многих” благочестивих панів шляхетського роду і всіх посполитих християн, найпаче ж гетьмана Сагайдачного і множества (людей) з усіх країн Волинських, Подільських, Підгірських (Зах. Галичини), Покутських, Підляських, В. кн. Литовського і Українських благочестивих (Київського воеводства),

Український нарід в особі шляхти, міщанства, церкви, Війська Запорізького підтримує Корону в боротьбі з Туреччиною тільки під умовою задоволення його церковних домагань. Очевидно, такі резолюції були переведені шляхтою українських воєводств на передсоймових соймиках, принаймні про Київське і Волинське воєводство можемо бути певні, судячи з виступів української шляхти цих воєводств на соймі. Посли Київського воєводства на самім початку обговорення питання про оборону заявили, що вони можуть узяти участь в обороні, тільки коли б “грецька релігія” одержала потрібні гарантії, бо козацьке військо і шляхта (українська) заприсяглися доходити її прав, і далше відкидання цієї справи може довести до громадянської війни.

Коли ж цей постулат не знайшов відповідної стилізації в проекті соймових постанов, “волинські руські послы”, як каже дневник, виступили з домаганнями, щоб “грецька ре-

так духовних, як і світських”, зауважує: “Много бо бяше тогда дивных и неисповѣдных гаданій и совѣтов, не токмо в духовных но и в свѣцких”. Себто, переводячи на сучасну мову, цей “український конгрес” обговорював питання не тільки церковно-релігійні, але й чисто політичні, такі, над котрими доти і не дебатовано (“дивні гаданія”), і ставив їх настільки різко й одверто, що й переказувати їх (исповѣдати) було не дуже-то зручно.

Відомості з соймового дневника віляновської бібліотеки Жукович опублікував у своїй історії про сойм 1620 р. в “Христіан. Чтеніи” 1905 р. (ввійшла до III випуску його “Сеймовой Борьбы”, с. 47), і промова Древинського в російському перекладі була опублікована Бантиш-Каменським у його книзі: “Историческое извѣстіе о возникшей в Польшѣ уніи”, 1795: він посилався на текст “Записної книжки київ. митр. П. Могили” (с. 66, вид. 1864 р.), і автентичність його публікації, скільки знаю, не оспорювалась ніким, хоч оригінальний текст лишався незвісним. Викрив його пок. Петров у сучаснім збірнику Лаврської бібліотеки, описанім постатейно в II вип. його “Описанія рукопис. собраній Кіева” (1896). Це, мабуть, той самий збірник, звідки мав цей текст Бантиш-Каменський. Жукович видрукував кілька уривків з цього оригінального польського тексту в III кн. своєї “Сеймовой Борьбы” в 1906 р. Я мав цей збірник у руках в 1910 р., але, на жаль, не зробив собі копії, тільки використав дещо потрібне при виданню VII т. “Історії України”. Тепер же цей збірник затратився, і я нижче обмежуюся тільки тими уривками тексту, які вмістив у своєму VII томі (с. 445–7).

лігія” була відновлена в своїх правах і положено край тим незаконностям, які діялися в виконуванні королівського патронату (“церкви, їм надані, запечатано, владику дано такого, що вони ним не задоволені, інші обиди вчисляли”). Це, очевидно, і єсть та промова Древинського, яку вважаю потрібним навести не тільки як інтересний ідеологічний документ, але і як одну з найвизначніших пам’яток політичного ораторства, які нам заховались. Чи був сам Древинський її автором, чи вона була йому написана для проголошення — трудно сказати; ми знаємо його як одного з найвизначніших українських парламентарів, як одного з найвидатніших діячів на чолі церковного й культурного відродження (він, мабуть, був фактичним керманічем Луцького братства, якому записав досить значну суму грошей), але як літератора його не знаємо.

Свого часу я підчеркнув близькі ідеологічні і навіть стилістичні подібності між його сеймовою промовою і “Суплікацією обивателів стану шляхетського”, опублікованою при кінці 1622 р., і висловив тоді гадку, що Древинський міг бути і автором “Суплікації”¹. Признаюсь, що тепер ці подібності викликають у мене інакшу гадку: чи, навпаки, автори “Суплікації” не були авторами чи, може, редакторами сеймової промови Древинського? Бо не тільки ці дві пам’ятки дуже подібні між собою, але й з протестаціями київської ієрархії є в них певні подібності. Правда, що це все мотиви, які були на устах, очевидно, всіх учасників київського конгресу, всіх причетних до національно-церковної тодішньої української акції; а з другого боку, можна вказати, що різні фактичні недокладності щодо церковно-ієрархічних справ у промові Древинського легше витолкувати, прийнявши, що укладав свою промову він сам, не все знаючи докладно, ніж думати, що то нагородив якийсь спеціаліст у церковних справах. В кожному разі, треба констатувати тісний зв’язок між усіма цими писаннями, викликаними київським церковним переворотом.

Про нього безпосередньо Древинський не згадує, може, тому, що було ще передчасно те все чіпати. Священня ще не закінчилось; не звісно було, до чого приведе королівське посольство до патр. Феофана. Але, можливо, що взагалі не

¹ “Історія України”, VII, с. 498.

хотів підчеркувати якої-небудь причетності до тої справи. Вичисливши яскраві “урази” руської віри, він ставить тільки загальний постулат, щоб руський єпископат був привернений до послушенства патріархові і церковні маєтності, роздані уніатам і всяким неправним держателям, як не зараз, то принаймні по смерті їх були повернені православному духовенству. Це було, так би сказати, ідеологічне готування для майбутнього виступу про відновлену ієрархію і признання за нею прав на владцтва й бенефікації. При тому оратор цю свою підготовку провадив під суто шляхетським аспектом: промовляючи перед шляхетською палатою, і як представник шляхетства він зводив справу до мотиву непорушення інтересів шляхетської верстви. Православні бенефіції, які повинні роздаватися православним шляхтичам, обранцям православної шляхти своєї землі, король роздає різним людям непевного походження, які не вміють себе відповідно вести на своїх ієрархічних становищах, чинять різні насильства і будять загальне незадоволення.

“Почавши від Кракова, в Короні як помножається слава божа за поміччю тої нововидуманої унії? Вже по більших містах церкви запечатані, маєтності церковні попустошені, по монастирях худобу замість монахів замикають. Перейдемо до В. кн. Литовського — там робиться те саме, навіть у містах, пограничних з Московською державою¹. В Могилеві й Орші церкви запечатано, священників розігнано². В Пінську те саме вчинено: монастир Лещинський на корчму обернено. Через це діти сходять зі світу без хрещення, тіла мертвих вивозять з міст без церковного обряду, як стерво; люди без шлюбів живуть у нечистоті, не сповідаючися, не причащаючися з світу входять. Невже це не самому Богові обида? Невже не буде мститися за це Бог?..

Перейдімо до інших кривд і утисків нечуваних. Чи то не кривда народові нашому руському, що, не кажучи про інші міста, чиниться у Львові. Хто грецького закону, не уніат, той не може мешкати в місті, ані торгувати на локті і

¹ Пограниччя московське згадане тут не дурно — див. “Історія України”, т. VI, с. 596.

² Це була боротьба полоцького уніатського владика Кунцевича з православними.

кварти, ані до цехів не може бути прийнятий¹. Коли хто умре, мешкаючи в місті, того мертве тіло не можна повезти через місто з церковною церемонією ані до хорого з тайнами господніми іти не вільно. А в Вільні чи не утиски то? чи чуване коли? Коли мертве тіло під замком хочуть провезти через замкову браму (якою ходять і їздять усі, навіть євреї й татари), то ту браму замикають, так що православні мусять мерця свого виносити іншою брамою, якою тільки гній міський вивозять. Навіть води не можуть докупитися і велику в тім мають кривду: якій-небудь халупці дозволяють мати руру з водою, а такий великий ґрунт, на стільки будинків одної рури не дають, хоч знають, що була давніше і тепер є сліди. Монахів, що до унії не пристали, в Новгородку й по інших містах уніати граблять, розбивають на добровільній дорозі й садять у в'язницю. До ради міської людей гідних, учених, тому тільки, що унії не тримаються, не беруть, а обсаджують місця в наругу руській лавиці хлопцями простими неученими (так що інший не вміє навіть означити, що то є справедливість). Кари грошові стягають з невинних без слушної причини. Коротко сказати — давно вже великі, нечувані кривди зазнає народ наш руський як у Короні, так і в В. кн. Литовським.

А ті кривди і те замішання внутрішнє не з іншого джерела випливають, як з того, що ваша кор. мил. против справедливості, проти прав і вільностей шляхетських, на престоли владичі й достоєнства духовні іменує людей, невважаючи на їх рід.

Хто не знає того, що нинішній, як він себе зве, архієпископ полоцький родом з Володимира, син Кунця шевця, а зробивши з того собі шляхетське прізвище, називає себе Кунцевичем. Хто того на очі не бачить, що нинішній перемиський владика, прізвищем Шиска, родився з свинаря, і рідний брат батька його і тепер сидить на волоці в Хлопушах в підданстві київського воеводи. Хто не знає, що володимирський владика² — син львівської міщанки Стецькової Моримушиної, що уродився в півтора роки по

¹Про ці львівські обмеження див. "Історію України", т. V, с. 240 і далі.

²Ілля (в чернецтві Йоаким) Мороховський, секретар і повірник Потія.

смерті Стецька, а нікий Міхаловський і Нікопольський віддали його в науку? Кому не звісно — свідчу це Богом живим, — що владика холмський син віленського купця, прізвищем Пакость¹, що у одного бурмістра віленського вкрав кармазин, і, якби не врятував його чернецький клобук, давно був би пішов на шибеницю². Хто не знає і того, що нинішній владика пінський родом з містечка Заблудова? Тільки й користі вашій кор. милості з унії, що за двадцять літ штукування цієї унії не можуть уніати подати когось з уроджених шляхтичів, що могли б гідно засідати на тих високих гідностях. От і тепер дано нам у Луцьк, против наших прав і вільностей, Почапівського — його шляхетського роду не заперечуємо, але щодо літ, то він не тільки такої гідності не варт, але і дияконської, не то що священничої, через те й отцем його називати не можемо, бо не має й двадцяти літ”.

А весь цей непорядок, пояснює далі оратор, найбільше йде “з того, що неправильно дістають уряди: не від правдивого свого пастиря приймають священня — відступили від царгородського патріарха, якому власть ця належала в державі вашої кор. милості”. І кінчить бажанням, щоб принаймні на будуще єпископат приведений був до послушенства патріархові, а маєтності церковні як не зараз, то принаймні по смерті теперішніх держателів їх вернулися до законних (православних) хазяїв.

“В противному разі, коли і на цім соймі — боронь Боже — не прийде до повного заспокоєння і вилічення тих тяжких ран, то прийдеться нам з пророком скричати: суди мене, Боже, і розсуди справу мою”.

Було на тому соймі прочитане якесь посланіє до польської палати від Віленського православного братства, на жаль, до нас не заховане. В своїй пізнішій публікації — “Справдженню невинності” — братство згадувало, що поставлення нових владиків усе-таки було подане до відомих станів Річі Посполитої; в їх листі згадувалось про їх посвячення патріархом і просилося про допущення їх до належних бенефіцій: про це депутація братства просила послів по

¹ Афанасій Пакоста.

² В оригіналі рифмована фраза: У by nie ratowała go kapica, pewnie że by go nie minęła szybienica.

прочитанню послання, щоб вони вставилися перед королем¹. З противної сторони виступив з промовою уніатський митрополит Рутський: цей факт і зміст своєї промови він подав до відомості папської курії, але повний текст її досі не опублікований: його переказує коротко, на підставі актів колегії *De propaganda fide* польський історик унії єп. Ліковський². Король і його однодумці, захоплені тріумфами католицької ліги (сейм проходив серед вістей про перемогу католиків над протестантською лігою, розгрому Чехії — Білогорська битва сталась на початку сейму, 8 листопада, і под.), постарались одчепитись від православних домагань нічого не значущою фразою про відновлення старих постанов 1607 р. про роздавання православних бенефіцій, і сподівалися, очевидно, що це так само мало зв'яже їх тепер, як і в 1607 році.

Але за цим першим “обміном гадок” наступила далеко завзятіша і серйозніша полеміка весною 1621 р. Приводом послужили перші виступи уряду против новопоставлених владиків. Хоча всі політичні резони наказували йому щонайменше нейтральність, з огляду на козаків, яких доконче треба було притягти до участі в новій турецькій кампанії, що наступала на Польщу, проте король, вважаючи справу унії за свою справу, не втримався в межах політичних резонів, коли уніатська ієрархія представила йому, наскільки унія була загрожена новою ієрархією: Борецький з іншими владиками принаймні хоч сидів у своєму недосяжному Києві, але Смотрицький, вихованець Віленського братства, не утерпів, щоб не блиснути своєю владичою митрою в своїй другій батьківщині. Віленські міщани зложились йому на новий владичий апарат, замовили в Торуні дорогоцінну митру, і на різдвяних святах він почав відправляти урочисті богослуження в Братській церкві св. духа, а православні (як жалувалось уніатське духовенство) голосили всім і кождому, що відновлення православної ієрархії сталось за дозво-

¹ “Архив ЮЗР”, I, VII, с. 307; в другому виданні цієї брошури, випущеному в червні 1621 р. і не передрукованому, були подані додаткові відомості, наведені Жуковичем у його книзі (с. 47): тут підкреслювалось, що через це послання факт посвячення був своєчасно оголошений, не затаєний.

² *Unia brzeska*, вид. 1896, с. 303.

лом короля, він має повернути їй забрані бенефіції, а уніатські владика дістануть різні посади в церкві католицькій. Це, — мовляли уніати, — робило сильне враження, багато уніатів, зневірившись у будучності унії, збирались переходити на латинство, і уніатська церква захиталась у самім існуванні. Невважаючи на остереження декотрих з своїх міністрів, король, починаючи з місяця лютого 1621 р., видав і розпублікував ряд розпоряджень проти нового митрополита і владиків, обвинувачуючи їх не більше й не менше як у державній зраді, змові з турецьким султаном через патр. Феофана (пізніш до цього було прилучене підозріння в змові з Москвою, через того ж патр. Феофана). Ці обвинувачення далі розтягались на всіх, хто приставав з тими посвященцями, а патр. Феофан проголошувався самозванцем, єрусалимському патріархові відмовлялося яких-небудь прав до православних дієцезій Польщі — Литви, його свячення признавались канонічно протизаконними, а Борецького і Смотрицького спеціально наказувалось арештувати і віддати під суд за державну зраду і т. д. І ці листи й універсали не зіставалися мертвою буквою, принаймні на півночі — в тутешній митрополитанській резиденції, у Вільні і в номінальній єпархії Смотрицького — в Полоцьку й Вітебську. Делегована від короля до Вільні комісія приступила в березні до розслідування діяльності новопоставленців і їх прихильників, і під сам великдень найбільш визначні й шановні представники віленської православної громади підпали всяким репресіям: арештам, відставленням з урядів, виключенням з цехів і под., що нагадали найгірші часи Потія. Завзята боротьба закипіла також у Вітебську й Полоцьку. Це викликало на віленським ґрунті незвичайно живу літературну полеміку, до котрої ми заберемось в наступному розділі, а тут перейдемо літературні відбиття цієї релігійно-національної акції на Україні, під керівництвом київського й луцького центру нового українського національного фронту.

Поставивши на осінньому сеймі устами Древинського й інших парламентарів умовою своєї підтримки уряду залагодження релігійної справи і одержавши з уст королівського посланця Обалковського якісь запевнення в цьому напрямі — які, очевидно, більш оптимістично толкувались

патріархом і владиками, ніж були того варті, — наші політики сподівалися, що мобілізація козацьких сил, яка мала розгорнутися з весною, розв'яже цю справу остаточно: козацтво підтримує уряд постільки, поскільки він виконає свої обіцянки; уряд зробить щось конкретне в релігійній справі, щоб запевнити собі можливо енергійну і повну підтримку козацьких сил, доконче потрібну йому для нової турецької кампанії, яка мала розгорнутися літом. В дійсності не виходило ні одне, ні друге. Козаччина не витримувала лінії, під керівництвом гетьмана Бородавки, більше дбалого про жолудкові козацькі інтереси, ніж про ідеологічні вимоги українські, вона мобілізувалася до війни, сподіваючися використати її по добичницькій лінії, і не журилася тим, що король фактично нічого не робить для заспокоєння релігійно-національних українських постулатів. Уряд покладався на обіцянки, одержані через свого посланця від Феофана й провідників українського руху, і рахував на впливи патріарших грамот, не жураччися тим, що ці обіцянки дали під умовою певних релігійних і національних уступок з його сторони, і навіть вихопився, як бачимо, необережними заявами про нову православну ієрархію, що виходили за межі конкретних і місцевих непорозумінь віленських чи вітебсько-полоцьких. Це ставило українських провідників у незвичайно трудне і дразливе становище. Ці королівські заяви по всьому попередньому попросту провокували їх на боротьбу, на бойкот, на повстання; наявність реальної козацької сили вабила на цю дорогу, але війна з Туреччиною, ворогом “святого хреста” — це була річ настільки загально обов'язкова для всіх, проповідь бойкоту була такою дразливою й непопулярною справою, що пускатись на це загрожувало повним дискредитуванням православної політики. Цим пояснюється певна нерішучість, непослідовність, недокінченість православної акції і в політиці, і в літературних виступах.

Одержавши відомість про віленські насильства, про королівські обвинувачення, про ті закиди й підозріння, котрі громадається навколо Феофанових священь і його поставленців, Борецький з товаришами — Єзекіїлем Курцевичем, бувшим ігуменом терехтемирівським, висвяченим на владику володимирського, і Ісайєю Копинським, першим ігуме-

ном братським (висвяченим на владу перемиського), уложив іменем своїм “і всього духовного і світського, шляхетського і міського стану народу Руського набожества Східної церкви”, як вони її називають — “універсальну протестацію і побожну юстифікацію”, звертаючи її (поскільки йшло про протест) в першій лінії проти уніатської ієрархії, а поскільки йшло про виправдання своїх учинків — адресуючися до короля і всієї Річи Посполитої і, нарешті, з словами потіхи і підкріплення в піднятих нагінках і репресіях звертаючися до всього православного громадянства, до всього українського і білоруського народу. Це дуже інтересний політичний і літературний документ. На жаль, він лишився ненадрукованим — правдоподібно, тому, що його автори довідались, що в Вільні вже друкується аналогічний твір Смотрицького (“Верифікація невинності”), написаний ним на великодніх святах і зараз же відданий до друку — більш детальний, багато удокументований автентичним матеріалом, ширший і багатший фактичним змістом, хоча з літературного й ідеологічного погляду твір Борецького і товаришів стоїть, безперечно, вище від віленського твору¹. Та одинока копія його, що заховалася в архіві уніатських митрополитів, виглядає як копія з незакінченого і нечіткого чорновика, і лишається незвісним, чи був цей твір викінчений, поданий до гродських книг і посланий королеві, як то пропонувалось, чи, може, його відложили, побачивши вже надрукований аналогічний віленський твір, і два тижні пізніше замість цього тексту внесли до кийвських гродських книг “Протестацію” зовсім іншу, що заховалася також в архіві уніатських митрополитів². Але чи з офіціаль-

¹ “Протестація” Борецького і товаришів має дату 28 квітня, віленська “Верифікація” 4 квітня, а вийшла з друку не пізніш місяця травня. Можна думати, що, виготовивши перший начерк своєї “Протестації”, Борецький з тов. одержали “Верифікацію” вже в друкованих аркушах і припинили свою роботу.

² Що копія списана з нечіткого чорновика, показують пропущені, очевидно, не прочитані, слова. Що це був чорновик не закінчений, показують прогалини, що були, очевидно, в нім самім: місця для імень і дат, котрих, видно, автор не міг докладно пригадати під час писання. В заголовку стоїть напис, що цей документ вноситься до гродських книг замку... (залишено місце для

ного джерела, чи з приватних копій “Протестація” 28 квітня пішла в публіку, і уніатський віленський твір з літа 1621 р., т. зв. “Лист до законників”, виразно має на гадці наш текст і полемізує з ним. Для нас же, незалежно від питання своєї публікації, він зістається надзвичайно інтересним ідеологічним і літературним витвором київського ученого гуртка, і я вважаю необхідним навести з нього все важливіше, — в перекладі з польської (як документи цього руху, призначені для ширшого обороту в польських кругах, ця “Протестація” також написана по-польськи, хоча з значною домішкою українізмів).

Структура цього невеликого твору (трохи більшого, ніж звичайний аркуш, в 40 тис. знаків): окрім вступу і закінчення розкладається на три частини, що вводяться тою самою фразою: *z strony* і т. д. як певні пункти оправдання перед королем і Річчю Посполитою з заданих обвинувачень. Перша говорить¹ про особу патріарха, боронячи його від піднесених підозрінь і обмов. Друга² — усправедлює посвячення від нього. Третя³ — про участь у цій справі козацтва. Потім коротке загальне оправдання⁴ і поклик до вірних. Вибираю, що цікавіше, скорочуючи титули і опускаючи не потрібні нам подробиці.

“Наперед, щодо св. отця Феофана, патр. ерусалимського і всієї Палестини. Він народжений в дуже визначній фамілії, життям ангельським освячений, дійсно муж апостольський і правдивий патріарх ерусалимський — сторож гроба господнього. Подорож його у всім побожна, й ясна, і відкрита, ні в чім не підозріла. Завітавши до Києва, зараз дав він знати про свою святість листами — насамперед до пок. Ст. Жолкевського, канцлера і гетьма-

його назви). На цій підставі, а також помітки на копії: Така *protestacja* zgotował był Borecki z Smotrzyckim przeciwko Krolowie i Rzeczy Pospolitey — пок. Жукович — він перший звернув увагу на цю пам’ятку і надрукував її в петербурзьким академічним виданню “Статьи по славяноведению”, т. III, 1910 — теж висловив здогад, що “Протестація”, можливо, й не була закінчена і не подана по призначенню.

¹ с. 140–4, вид. Жуковича.

² с. 144–148.

³ с. 149–150.

⁴ с. 151–2.

на коронного, далі до Т. Замойського — воєводи київського, просячи вільного і безпечного переїзду через державу й. кор. мил. На ті листи п.гетьман, за відомом і згодою короля, послав з п. Щ. Почановським свій одвертий лист-паспорт, наказуючи всякого стану і кондицій людям віддавати пошану св.отцю, і щоб скрізь його пропускати, гостити й провадити аж до волоської границі. А коли з огляду на пізнішу воєнну небезпеку його святість мала зістатися в Києві, щоб не родилось якогось підозріння, вислав він двох своїх монахів до й. к. милості, просячи милосердної ласки і вільного переїзду, і й. кор. м. з своєї особливої ласки зволив своїм листом відповісти й.святості, дозволяючи вільний переїзд через свою державу, і в тім листі й.св. пошановано гідно і поважно, і титул патріарха за ним признано (наступає перечислення осіб, з якими патріарх листувався і листи одержував).

З такими листами св. отець пустився у дорогу. А почувши в Білій Церкві про нещасливий оборот війни на Волощині, комірник королівський Почановський іменем короля передав з рук своїх патріарха полковникові Війська Запорізького Богданові Кизимові, а сам поїхав до короля. Потім перед різдвом приїхав коморник королівський Барт. Обалковський і лист короля й. м. віддав св. отцеві — в нім король зволив заявити свою велику ласку і згадав про своє доручення, а інше усно переказано. І св. отець то все вчинив, що від нього король й. м. жадав. В цім листі його також шановано і людяно трактовано, патріархом ерусалимським названо, а нарешті й дарунком у кількасот червоних від короля обдаровано. (Отже, коли він тоді стільки разів був признаваний за патріарха і королем, і великими сенаторами, і відповідно шанований, то й тепер, очевидно, годиться так про нього згадувати і називати). А що він правдивий патріарх, перший тому доказ — дійство: порядок, справовання і обряди як у відправі літургії, так і в інших учинках ясно то показували кождому. По-друге, живі й листовні прохання з Єрусалима і Константинополя ми чули й бачили. Трете — листовні посвідчення св. патріархів константинопольського, александрійського і антиохійського, що він патріарх і задля милостині пустився в цю подорож. Четверте — що нам митрополита й єпископів посвятив — тим показав у вищій мірі свою патріаршу гідність.

В той час славний і шановний рицарський муж Петро Конашевич Сагайдачний, перед тим гетьман, а на той час полковник¹, котрому й іншим полковникам було то доручено від гетьмана славного пана Якова Неродича Бородавки і від усього Війська Запорізького, вибравши час безпечний від татар і від розбійників, взяв з Терехтемирова св. отця патріарха і братію його побожну і відправив до Сороки — за ласкою божою, силою тих двох листів універсальних: гетьманського і королівського, знаючи також і про названі ласкаві листи королівські й сенаторські.

Коли б він був шпiон турецький, який-небудь інтриган і обманець, — пощо дано було йому вільний переїзд? Чому не гамовано, чому випускано з міст і містечок?

В царстві Московськiм мешкав він більше як рік — аж до встановлення перемир'я, там йому краще було від цiсаря турецького на поляків підбивати або Москву приводити до підданства (султанові). І тепер як війна на Волощині йшла, нічого не показалося (за ним), нічого не боялись і (навпаки) — Бога, що знає скрите в серці, на свідка покликуємо, — що, почувши про погром війська християнського на Волощині, він ледве жив зістався і безнастанно був сердечно сумний, і з великим страхом виїхав, побоюючися від турків саме того, що ми тепер терпимо, себто обмови, — щоб не обвинувачено його, мовляв, він громадив і підіймав християн на турка. Татарський хан затримав його цілий рік в Бахчисараї і не випустив його святість до Москви, поки не забезпечився, щоб той не приводив до перемир'я Москви з поляками, а чи був він перешкодою перемир'ю? Ні, навпаки — він вів до згоди.

Більше² випадало патріархові й нам, і козакам інтригувати на користь Москви, з котрою в нас одна віра і обряд, один рід, язик і обичаї. В однім часі у Москві патріарх і козаки були. Також у Києві й Терехтемирові мешкав він рік без кількох тижнів. Одначе ніяких інтриг ні шпигунства³ не виявилось. Поготів з Веніалом Турецьким не маючи нічого

¹ Це цікаве місце відкриває ієрархічні відносини в козацькiм війську і кидає світло на цей визначний момент.

² В порівнянні з турками.

³ На користь Москви.

спільного, не маємо з ним ніякого порозуміння, спільних замислів і інтриг не маємо. Нехай спитають коморника королівського пана Почановського, що більш як півроку мешкав при його святості, і інших шановних людей, що його відвідували. Певні ми сумління їх, що вони не скажуть нічого злого ні підозріливого про ту благословенну й невинну душу.

І то не дрібниця: коли б він був шпигом і агентом від турка, невже мав би він Віленське братство приводити на турецьку сторону? Яка з них поміч може бути (туркам)? Скорше чи не мав би він уже козаків на то приводити? Але ж ці за наказом королівським на війну против турка йдуть — п. Обалковський, секретар королівський, вже з Запоріжжя їх випровадив. Яка ж турецька рука з Віленського братства і знов, які шпіони?

Нехай Бог бачить невинність нашу, а неправду карає. Але що тепер нам і міщанам віленським згадають зраду і змову з турком через патріарха, то властиво це не так на нас, як на Військо Запорізьке вірне і в нічім не підозріле кидають. Бо це козаки з любові до віри і з побожності своєї показували св. патріархові великі добродійства, побожні послуги віддавали за отпущення гріхів і проводили його, куди він хотів.

Кінець кінцем ніякі листи, ніякі наслідки не виявили тої зради, а щиро кажучи — ніякої причини для неї нема. Одна тільки нехить за те, що посвятив єпископів і унію зганив, і жаль, що з тим здоровий і цілий поїхав. Але це його шпіоном і самозванцем не робить, бо то його діло — проповідувати й святити. А так як св. патріарх від шпигунства, інтриг і зради чистий, то, певне, і козаки, а поготів і ми, духовні і міщани віленські, являємось свобідними і чистими, і самим Богом свідчимо про сумлінність нашу. А який же то великий гріх, яка велика образа самого Бога — обмовляти св. патріарха, сторожа гроба божого — при тім на нас стягати те, чого не було. Чи не гнівають тим Бога, і чи не має він за це карати слушно і значно? Нехай їм Бог так помагає, яка їх правда! Вони краще готові на Русь свої мечі обернути, котра на карках своїх татар і турків носить, аніж на ворога імені Христового обернути!

А щодо посвячення митрополита й єпископів заявляємо, що це дійство і справа духа св. проти всіх надій учине-

на невимовним промислом божим. Бо як ніколи не бувалий приїзд св. патріарха єрусалимського до Києва божим промислом стався, так і розбудження і посвящення сердець і гаряче налягання людей, особливо тих, по котрих світ того найменше сподівався¹, — вважали ми натхненням св. духа. І хто б противився тій святій справі, про неї смів зле говорити або її руйнував і псував, — це буде поборювання духа св., себто духоборство, а цей гріх не буде відпущений, коли не наступить велика покута.

А йдучи людськими мислями і радами, ми доходили до того так. Вже 25 літ ми просимо і жебраємо на соймках і соймах, щоб нам вернено свободу і вільність релігії, церкви наші, престולי і уряди духовні. А бачачи, як права і вільності наші поламани і знасилувані і щодалі то більше нас пригнітають, — мусіли ми, раді чи нераді, зважитися, більш оглядаючися на страшні мандати божі і над все покладаючи спасення душ наших. І це не переступ, це не гріх, це не зневажання прав, це не образа святого королівського маєстату, не єсть турбація ані ребелія, не бунти і не зневаження влади, не кримінал, і не шпигунство, ані зрада, ані змова з неприятелями коронними², коли ми дійством св. духа маємо посвячених митрополита і єпископів таких, яких нам фундації, права, привілеї, і вільності наші, і свята старина наша, і сама 620-літня приблизно (стільки часу розуміємо ми від католицького соборного охрещення нашого святим апостольським константинопольським престолом) практика і звичай наш допускають і дозволяють. Таких, як нам святої пам'яті монархи й князі руські, литовські, а по них найясніші королі польські і сам нинішній король й. м. в десяти літах (перших) свого саме щасливого панування нам дозволяли, подавали і терпіли.

Це виконання повинності, що її ми Богові і спасителю нашому винні. Це (сповнення) права божого, канонів соборних вселенських. Уживання прав, нам належних, присягами королівськими стверджених, також старини нашої. Не вчинили ми тим проступку проти Бога, ані проти маєстату й. кор. мил., ані проти Річі Посполитої!

¹ Мова про козаків.

² Звертаю увагу на цю могутню каденцію мови.

Вчинили ми то згідно з правом канонічним і соборами помісними і вселенськими. Вчинили то згідно з правами, привілеями і звичаями нашими, апробованими соймовими ухвалами і присягами королів й. м. Спеціально — згідно з привілеями пок. короля Жигмонта і нинішнього щасливо пануючого короля, даними на соймах 1607 і 1609 р. Також з конституціями про заспокоєння наше, ухваленими р. 1618 і нинішнього 1620. Нарешті, згідно з публічними обіцянками короля й. м., сенату, послів земських, даних нам на соймах. Згідно прав і прикладів історії, як звикли поступати під час переслідувань предки наші, перші християни.

І гадкою доброю і побожною були ми побуджені до того святого діла. Насамперед ревністю слави божої. По-друге, зворушені великим жалем, що нарід наш велико страждає від переслідувачів-уніатів, і без пастирів, без хрещення, без помазання гинуло їх багато і жило непорядно. По-третє, діяла і діє то в нас любов до Христа і правої його науки. А страх нам піддавали муки пекельні, коли б ми не взяли на себе того святого діла, котрого Бог нам дав оказію. Любов і страх перед милим Богом і побожне сумління наше видобули у нас це святе діло — попереджене ласкою божою, а супроводжене поміччю Ісуса Христа.

Правда, знаходились декотрі, що відраджували того св. патріархові з огляду на ті небезпечності, що тепер перед нами відкриваються. Але люди рицарські, запалені духом його святості, сказали: “Не був би ти патріархом, не був би пастирем добрим, не був би христовим і апостольським намісником, коли б твоя святість не посвятив і не лишив народові руському митрополита і єпископів, заставши нас в переслідуванні і без пастирів. І бійся, — говорили, — аби тебе якийсь звір лютий на дорозі тої для Христа піднятої мандрівки не вбив, як того чоловіка божого, до царя Єровоама післаного.

Тим більше ми, коли б погордили таким великим даром від такого великого пастиря або побоялись скороминущої небезпеки, не втекли б від кари божої і не гідні були б імені християнського, не гідні були б на світло небесне дивитися. Самі невірні євреї й еретики сміялися б з нас і не вважали б за людей, що знають Бога, мали б за людей, про свою віру недбалих. Мабуть, самі ті пупорізки єгипетські, що, не побоявшись мандатів царя-фараона, живими зістав-

ляли мужеську половину, повстали б із своїх гробів і прийшли б сварити і глузувати з боязкості сердець наших, ба й на суднім дні осудили б нас. Не дай, Боже, щоб задля скороминущих страхів, засудів і мандатів ми зрікалися віри і не дбали про спасіння душ наших. Страшніші спокуси і небезпеки терплять від турка греки, а таки віри своєї не відступають: мають своїх пастирів і порядки.

Що ж нам було більше робити, бачачи права, вільність і свободи наші потоптані, над сумліннями, в церквах і відправах насильства, так що годилось тільки до святоапостольської й мученичеської сили (прикладів) удатись.

Коли вважати гідними кари апостолів за те, що вони без згоди єрусалимських старшин вибрали і поставили апостолом Матвія на місці Юди, — тоді і нас¹.

Коли вважати, що римляни гідно судили й карали Петра й Павла, що вони, з Єрусалима до Рима прийшовши, Христа проповідали й біскупів святили, — тоді й нас!

Але як їх (апостолів) за це винуватити не побожна річ, поготів і нас, за те, що ми зважились на таке, в що ми перед тим вірили, мали й заживали — як за монархів і князів руських і литовських, так і за королів польських, від того часу як вони почали над нами панувати.

Коли королі польські (вчисляються), теперішній король й. м. як настав на пастві, судили й карали Русь за те, що вони мали митрополитів, посвячених патріархами; коли судили й карали якого-небудь русина, що він папу римського за найвищого пастиря не признавав і унії з костюлом римським не тримав, — нехай тепер і над нами то чинять.

Але вони не тільки не карали, а радо і ласкаво дозволяли й допускали, щоб патріархам відправляти на Русі свою юрисдикцію — чого доказом пригадаємо недавню справу святого отця Єремії патріарха...

Боже милосердний і справедливий, зглянься ж на наші страждання і гніт. І як же це нас мають не побожніше й гірше, ніж євреїв-караїмів, ніж аріан, лютеран, євангеліків, вірмен, котрі, пробуваючи в Королівстві Польським і князівствах Руських і Литовських, — ті в мечетях, божницях і школах, ці в зборах і костелах своїх відправляють свої об-

¹ Порівняння в своїй сміливості дерзновенно розкішне.

ряди й богослуження. Їх старші, священники, судії і біскупи, приїжджають з Німеччини і з царства Турецького, уряди й суди відправляють, міністрів, докторів, рабинів і проповідників наставляють і подають. Ті секти до Польщі, до Русі й Литви ввійшли, а ми, дідичі і горожани, котрих покійні королі і теперішній король нас тут застали і присягали нашій релігії ніякого утиску й насильства не чинити. Чи ж то побожно, чи то справедливо нас, дідичів, синів правовірних християн, пригнітати і такими клеветами й злими фарбами покривати? Таким добром віддають нам, що, будучи дідичами *в монархії нашій*, пожинають працю рук наших і веселяться! Принаймні згадали б: “Не гребуй Ідумеєм, бо він брат твій, ані Єгиптянином, бо пришельцем був еси в землі його”¹.

Подумайте, чи не ласкавіш поводяться з греками турки, хоч їх мечем здобули — їх в релігії не кривдять. А ми за пактами і присягами до Корони прилучилися, а терпимо насильства, кривди й утиски за віру, закидають нам турбації й інтриги, від котрих чисті єсмо”.

Поминаємо закінчення цієї частини, де автори виправдуються, що вони святилися без королівського дозволу, і спеціально в оборону свою, Смотрицького і Віленського братства. Натомість у цілості без усяких скорочень подаємо третю частину, найкоротшу, але ідеологічно найцікавішу, варту вважатися одною з класичних пам’яток нашого старого письменства.

“Щодо козаків, то про тих людей знаємо, що це наш рід, наші браття і правовірні християни. Про них думають, що вони простаки, не мають ані знання, ані розуму і були намовлені духовними. Але ми як не відводимо їх від належної послушності ані бунтуємо, так і не навчаємо їх розуму в справах і вчинках їх. Вони мають природжений дотеп, і богом дарований розум, і ревність та любов до віри, побожності, і церкви між ними живуть і процвітають здавна.

Це ж бо те плем’я славного народу руського, з насіння Яфетового, що воювало грецьке царство Чорним морем і сухопуттю. Це з того покоління військо, що за Олега, монарха руського, в своїх моносилах морем пла-

¹ Це також досить сміливо сказано як на тодішні обставини.

вало й землю, приробивши до човнів колеса, Константинополь штурмувало¹. Це ж вони за Володимира, святого монарха руського, воювали Грецію, Македонію, Ілірик. Це ж їх предки разом з Володимиром хрестилися, віру християнську від Константинопольської церкви приймали і по цей день у цій вірі родяться, хрестяться й живуть. Живуть не як погани, а як християни; мають пресвітерів, учаться письма, знають Бога і закон свій. Як же думати про них, що вони самі від себе, за ласкою божою, не мали пильнувати віри і спасіння свого? Треба тільки уважати на їх побожність: коли йдуть на море, перш за все моляться, заявляючи, що за віру християнську йдуть на невірних. Друге — це визволення невольників. Дають також побожні обітници, що своєю добиччю наділять передусім церкви, монастирі, шпиталі та духовних. Задля спасіння душі своєї викупляють невольників. Церкви нові і монастирі будують, мурують і збагачують. І коли в місцях безлюдних пам'ятають про віру і побожність і засвідчують це, то тим більше пильнують і піклуються нею на волості, вертаючися додому, де мають батьків, братів і свояків серед духовенства. То певно, що на цілім світі ніхто по Богу не чинить зневоленому християнству такого великого добродійства, як греки своїми окупамі, король іспанський своїм сильним флотом, а Військо Запорізьке — своєю сміливістю і перемогою. Що інші народи виборюють словом і дискурсами, то козаки доказують ділом своїм. І що ж, чи духовні того їх учать? Хто вчить їх тому розуму — воювати на землі? Хто на морі, де вони так гарцюють на своїх моносилах, хоч вони в порівнянні против кораблів і каторг — не більше як ночви? Хто бунтує їх, коли вони в своїх справах, стоячи обозом, оружно, по кілька місяців ведуть переговори против тонких хитрощів².

Ще раніш того, як ми стали владиками і до Києва та на Україну завітали, ще перше ніж превелебний архієпископ Мелетій Смотрицький побував у Києві — вони вже свідчили свою віру, писали, посольства посиляли й присяги скла-

¹ До цього місця пор. вірші Саковича вище, с. 179.

² Натяк на останні переговори з козаками соймових комісарів під проводом гетьмана Жолкевського 1619 р.

дали (в справі віри). Річ це znana й звісна широко. І до цього не то щоб мали духовні їх понуждати, але вони (козаки) ще самі пильнують їх і міщан, пригадують і навіть грозять їм, щоб у вірі не було ніякої переміни і не було ніякої спілки з апостатами-уніатами. Досить згадати не-давнє — спитати, що було і що замалим не сталося в Печерськiм монастирі через те тільки, що превелебний й мил. ксьондз біскуп кийвський увійшов до олтаря, — довідати-ся, яке нарікання було, яке роз'ярення! Ледве заспокоїли їх. А все-таки занесли вони скаргу на монахів Печерського монастиря на Запоріжжю в генеральній раді¹.

Отже, нічого дивного, коли вони мають звістки про нагінки уніатів на православних: з різних повітів, з міст і сіл приходять люди до них "в козацтво", одні своєю волею, інші — з причин кривд і здиств. Між ними і духовні, і світські. І ніщо не чинить стільки заколоту на Україні, як унія і утиски Русі через неї та безправність і утиски убогих людей. По правді, самі уніати розпалюють гнів козаків, гонячи до них нашу покривджену братію та наповнюючи нею Україну. Отже, несправедливий і безпідставний цей поговор і клевета на нас, що ми бунтуємо козаків. Серцями й замислами козацькими керуємо. Бог керує ними, і він то тільки знає, на що він захоує ті останки тої старої Русі та їх правицю і силу їх на морі й на землі довго, широко і далеко розширяє. Бог держить їх і ними править. Як один писав, що то Біг татар положив на землі, як перуни і громи, і ними християн навіщає і карає, так і козаків, низових, запорізьких і донських, положив він, як другі перуни і громи живі на морі і на землі, щоб ними невірних турків і татарів страшити і громити"².

По сім закінчення — не викристалізоване ще відповідно на початку, не закінчене місцями — як простий ще не оброблений конспект, але закінчений зручно, патетично, ефектно:

¹ Тут незручне повторення вже сказаного, що непотрібно розриває зв'язок гадок: "Відомі й інші їх сміливі й відважні виступи, без усякого поводу з боку духовних. Чи духовні намовляють їх ходити на море"... Це робить враження невикінченого чорновика.

² С. 149—150.

“Ми не бунтівники ані турбатори, але призначені на мучеництво. Нехай про костел латино-римський і уніатський іде по всім світі неслава, що вони руський нарід гонять і мучать, а про нас нехай іде і лине по всіх сторонах світу добра слава мучеництва. Нехай знає про нас кожен, що перше ніж узяти на себе цю святу службу, ми положили на себе мученичий вінець, язву і біду Йіова справедливого, Ісаїну пилу¹, Петра і Андрія хрест, Павла і Сили катування, Стефанове каміння, Федора, Дмитра й інших мучеників муки. Не на панування й розкоші пішли ми, і за поміччю божою ні страх, ні кримінальні обвинувачення, ні муки ніякі не відведуть нас від правої віри і служби Богові.

В цім святім ділі наш вождь — Біг у трійці єдиній. Наші полки за ласкою божою — ангели й мученики святі, з молитвами своїми. Наша поміч — Євангеліє, Діяння і Послання апостольські, святі учителі й ухвали вселенських соборів. А наше забезпечення — довговічна, постійна і невідмінна віри, тайни і богослуження посесія і уживання². Ціль і кінець — царство небесне і з Господом Богом пожиття. А зиск, здобич і нагорода — вінець небесний. Інші володіють батьківщиною нашою, ми — горніми місцями. Інші держать наші столиці, ми — Христа. А хто наші мізерні і стружені тіла — домки божі і мешкання св. духа — розвалить і розкине, не велику спадщину і здобич візьме — тільки волосяницю та витерті й подерті сукмани³. А вам, отці й браття наші во Христі найдорожчі, така друга наша протестація потіхи: стійте міцно, не хитаючись ані тривожачись. Радо поспішайте веселими ногами на блаженне мучеництво. Вертаються до нас ті літа і дні, що були від часів апостольських до Константина Великого. Вертаються ті святі дні, коли з в'язниць і з-під меча стільки душ ішло громадами на лоно Авраамове, до веселих і милих пробутків святих. Світ кінчиться. Судний день наближається. Суддя най-

¹ Вичисляються знаряди мук, котрими закінчилося життя названих тут подвижників.

² Умисне перенесення і приложення юридичних термінів до релігійних мотивів.

³ Наступають паралелі, які не додають нічого і, на мій погляд, являються також доказом, що цей текст іще не оброблено до кінця.

справедливий Христос, Бог наш, рад як Стефанові-мученикові небо відчинити і царство небесне дарувати. А тим часом тіштеся переслідуванням, муками й смертю братії нашої, бо велика нагорода вам у небесах. Повсякчас споминайте ті апостольські слова і не тривожтесь нічим, що чинять противники: все це їм показує загибель, а вам спасіння”.

Так закрюювався цей твір, на жаль, мабуть, не викінчений і не випущений з огляду на видання “Верифікації”. Як літературний твір цей начерк перевищує її на цілу голову. Підіймається місцями до верхів політичного ораторства, дає прегарні взірці пафосу і риторичного стилю. Навіть в такому необробленім вигляді мусить бути захищений до найвизначніших творів цієї доби.

Хто був його автором? Проф. Возняк у своїй історії літератури¹ на підставі старої помітки на копії митрополитанського архіву, що “таку “Протестацію” виготував був Борецький з Смотрицьким”, висловився, мовляв, “авторство приписує давня традиція Й. Борецькому і М. Смотрицькому”, і це при браку яких-небудь застережень з його боку може робити враження, що він надає цій вказівці певне значення. Але “Борецький і Смотрицький” у тодішніх відносинах, так би сказати, були фірмою православної сторони в процесі, і те, що виходило від цієї сторони, без дальшого розбору клалося на їх рахунок. Я думаю, що й незвідний автор цієї помітки, висловлюючися так, зовсім не мав наміру тим означати авторство Смотрицького, нам же цього робити з огляду на все вищесказане ніяк не можна: “Протестація” Борецького і тов. зійшлася з віленською працею Смотрицького, тому що ці два твори постали паралельно і один від одного незалежно. Поскілки ми взагалі не знаємо Борецького як письменника, насувається з-поміж київських тодішніх літературних сил ім’я Копистинського. Він *міг* написати таке. Але більше сказати не можна!

Чи то тому, що він відмовився від видання такої “Протестації”, чи на доповнення “Протестації”, де справа кривд від уніатів була тільки принагідно згадана, але докладніш не представлена, Борецький з товаришами, два тижні пізніш, під днем 15 травня, іменем своїм і всього громадян-

¹ Т. II, с. 260.

ства, людей духовних і світських, внесли до книг київського граду "Протестацію" спеціально в цій справі.

Я виймаю з неї те, що має характер більш літературний¹.

"Превелебний во Христі отець Йов Борецький, архієпископ, митрополит всеї Русі, тої, що, не прийнявши унії, зістається при власній релігії (своїх) духовних старших, маючи свою резиденцію в Києві, в монастирі арх. Михаїла, а спираючись на приуродженних правах християнських², также на праві посполитім і конституціях соймових, а саме — на конституції унії князівства Київського з Коронаю р.1569, на конституціях про грецьку релігію р.1607, 1609 і 1618 і на недавній — про заспокоєння грецької релігії р.1620, также на королівським привілеї 1607 р., тою конституцією поясненім, себто стоячи при самій ясній справедливості.

Іменем своїм і всіх разом з ним новопосвячених свят. патріархом єпископів: превелебного отця Єзекїїла — Йосифа Курцевича (посвяченого на єпископію Володимирську і Берестейську), господина отця Мелетія Смотрицького на архієпископію Полоцьку, Мстиславську і Вітебську, о.Ісакія Черчицького — на Луцьку і Острозьку, о. Ісайї Межигірського — на Перемиську і Самбірську, о. Паїсія Іполитовича на Холмську, Белзьку, Турівську і Пінську, также (іменем) побожних і велебних архімандритів, ігуменів, протопопів, пресвітерів митрополії і єпископій руських і всього великого і славного роду руського в Короні Польській і В. кн. Литовським, котрий ніколи від отця і пастиря свого святішого патріарха константинопольського не відступав і в релігії своїй унії з римським костелом не заключав — себто (іменем) ясновельможних і. м. князів, славноуроджених і шляхетних панів і всього рицарства, шляхти, і обивателів, і поспільства воеводств і земель руських.

¹Збереглася ця "Протестація" в копії між актами кол. архіву уніатських митрополитів (тепер Ленінгр. центр. іст. арх.), справа № 458, разом з копією "Протестації" 28 квітня, доволі несправна копія і сама "Протестація" стилізована польською мовою, так що я мусив переказувати її досить свобідно. Досі вона не була видана.

²Stoiąc przy własności chrześcijańskiej przyrodzonej.

Урочисто заявляв, свідчив і протестував против велебних ксьондзів¹ Йозефу Велямінові Руцькому, Ляшчеві Яхимові Мороховському, Йосафатові Кунцевичеві, Анатолію Крупецькому, Опанасові Пакості, Паїсію Шаховському — як вони себе самі називають, —

в тім, що вони, ведучись своїми приватними інтересами², відступили від правдивої³ старожитньої грецької релігії і від пастирів своїх, з віків, іще при хрещенні в святу віру християнську руським народом прийнятих і від бога даних святих патріархів вселенських константинопольських, самі себе подали і прийняли унію неправильну з костелом римським, без волі і відомості всього славного народу руського, а будучи через те ніякими пастирями і старшими духовними народів руському, — бо той ніколи на ту їх унію згоди не давав, — насмілилися удавати себе перед маєстатом й. к. м. за правдивих і законних митрополитів і владиків того славного народу руського і, отримавши королівські привілеї, великі і нечувані кривди і безправства без числа чинили і задавали, і тепер чинять і задають багатьом і великим особам народу руського — не тільки в справах тих привілеїв, але і в самій вільності християнській, і навіть в сумлінню, самому тільки Богові у людини присвяченому — як от насильним забиранням церков, монастирів і маєтностей, до них належних, осіб духовних і світських з забиванням, мордуванням, ув'язненням, биттям, утисками — речами, прикрими Богові і людям.

І так, коли весь той шановний і славний нарід вони пригнітали в вірі й святім сумлінню, святіший отець Феофан, патріарх єрусалимський, один з пастирів і учителів вселенських, що з колегами своїми, трьома патріархами од віків давніх, над тим народом, як вівцями своїми, мав і має духовну зверхність, бувши в краях руських в минулім році 1620 і в нинішнім, йдучи за волею й дорученням такої влади від Бога, що всі признають, і від святішого вселенського патріарха константинопольського, що за канонічним поділом єпархій має пастирство над усею Руссю, і спираючись на правах руського народу в цій справі, а особливо на

¹ Не "отців".

² Нерозібране слово: nasiedkiemі.

³ Własnei.

конституції останнього сойму, а заспокоюючи ті сварки і розірвання лихе і шкідливе,

тих старшин духовних народів руському, як було в звичаю: архієпископа — митрополита і єпископів-владиків, що тепер протестують, настановив як справжніх пастирів і учителів тої всеї Русі, що не приймає унії, маючи при собі умисно для відправи цього акту ієрарха, висланого від святішого трону константинопольського, і вселенського патріарха — велебного господина отця Арсенія, архімандрита великої церкви, —

посвятив, помазав, дав і опублікував, і лишилось тільки згідно з правом і конституціями давніми і теперішніми чолобитно просити у й. к. мил. конфірмації і надання церков, монастирів і маєтностей, до них належних, чи то за життя теперішніх неправильних державців, чи по смерті їх —

вищеназвані особи, відступники і апостати від церкви східної і свого пастиря, святішого патріарха константинопольського, турбуючи і зносячи це святоблिवе діло, котре могло б руський нарід найкраще утішити й заспокоїти, і викликаючи в тім славнім народі всякі різниці і замішання, невірні обмовили це діло перед й. кр. мил., паном нашим, і за тою неслухною обмовою дістали в канцелярії універсали, противні образливі і прикрі вільності християнській, праву, конституціям і привілеям, що служать народові руському, вірі релігії грецької і особам нинішніх протестантів, аби нинішніх протестантів було вільно ловити і карати, і як прийшли відомості — на підставі цих універсалів вони вже такі вчинки по різних місцях уже й справді почали і далі пробують чинити.

Так у В. кн. Литовським у місті Віленським одних міщан з ради повикидали, а інших за несправедливим своїм обвинуванням казали зловити і до уряду радецького віддали, до смердючої, злодійської і розбійничої підземельної в'язниці посадовили, а саме Богдана Зарічного, Семена Красовського, Семена Новгородця, Івана Котовича, Василя Друговину, зятя його Ісака Волковича, Федора Кушелича, Богдана Борисовича, Аврама Кушелича й інших немало; з них Богдана Зарічного, Семена Красовського, Ісака Волковича взято під слідство¹. А всіх міщан народу руського, віри,

¹ Na kwestią podano.

релігії грецької — купців купецтва позбавлено і вільності повідбирано; ремісників з усіх ремесел і з цехів безправно вигнано; Федора Дем'яновича, цехмістра шевського, з товаришами до в'язниці взято, катові до рук віддано і, на колесі тягнувши немалий час, свічками мордували.

В Могилеві всі церкви з усіма достатками і окрасами забрано, священників вигнано, людей усіх без належних пастирів полишено.

Також у Мінську всі церкви відібрано і весь нарід незносно стурбовано.

В Орші всі церкви відібрано і весь нарід незносно стурбовано, попів і людей невинних до в'язниці всаджено.

В Перемишлі, на Підгір'ї, всіх панів і кількадесять міщан, а саме 24, смердячими тюрмами і катуваннями мордували і мордують.

В Ярославі, в Давидовім Городку, в Кременці — безправств, гвалтів і утисків людям за побудкою тих же вищезазначених осіб, що прийняли унію, і виписати трудно.

В Пінську всі церкви віднято і людей тюрмами мучено.

В Берестю кілька чоловіка, а саме Дороша з братією і з кількома синами, заваливши в глибокій ямі, в студні смердючій довгий уже час мордують.

В Красноставі, напавши на церкву муровану, на зневагу дверима не входили, а коло дверей виламавши мур, силоміць дірою втиснулись до церкви й відібрали; при тім силу людей поранено кроваво.

В Сокалі церкви віднято, попів мордовано.

В Белзі і Буську чинять такі ж безправства і тиски.

Взагалі по всіх містах у Короні Польській і в В. кн. Литовськїм вони обтяжали і обтяжують незносними і явними утисками і несправедливостями. Всі їх виписувати ледве чи й паперу б стало!

Скільки помордованих померло, скільки християн без таїн і без сповіді в тюрмах, у ровах зі світу пішло; скільки дітей нехрещених, скільки посполитих людей, народу руського, братії нашої, без звичайного християнського проводу, як худобу, поховано по будь-яких місцях, тому що церкви всі і цвинтарі відібрано. Зчислити то все тільки Бог може.

А все то діялось і не перестає діятись за фальшивим обвинуваченням, заходом, і підтримкою уніатів

або апостатів від церкви і від патріарха, належного пастиря нашого — тих вищеназваних осіб.

Не про що інше тут іде, тільки про саму грецьку релігію і вільне відправлення богослуження за старим порядком і звичаєм.

Спочатку тими універсалами, а потім такими утисками своїми вони відбили і відіпхнули нинішніх протестантів від їх чолобитного прохання перед маєстатом й. кор. м. і від конфірмації в достоїнствах своїх.

Тому протестанти тим пильніше освідчуються і урочи-сто протестують против таких універсалів, отриманих в канцелярії корол. фальшивими заявами і тому неважних, як також і проти безправних і насильних учинків, від котрих, не дай Боже, аби нарід руський не прийшов до замішання, — бо мусів би прийти в такій великій і очевидній кривді.

Заявляє супроти того нинішній жалібник, що таке замішання сталося б не через когось іншого, як самих же вищеназваних уніатів, і не з іншої причини — тільки через їх гвалтовний натиск на вільність і релігію, на особи і майно.

Цю справу нинішній жалібник готов і судово, коли б була потреба, підтримувати проти вищеназваних осіб”.

Ідея “побожної юстифікації” перед королем, що становила головний зміст начерку 28 квітня, була таким чином відложена. “Протестація” 15 травня, безпосередньо звернена проти уніатської ієрархії, в ґрунті речі була зарозом обжалованням політики уряду і короля, що обсадили ці ієрархічні посади уніатами і дали їм юрисдикцію над православним духовенством і вірними. Автори “Протестації” недвозначно грозили повстанням руського народу, що “мусіло прийти” через ці кривди. Як погрозу толкували це потім уніатські полемісти і Смотрицький з віленською компанією, а потім і київські круги, коли можливості якоїсь реальної демонстрації пройшли, даремно зводили це тільки на острогоу. В місяці травні вони були ще дуже войовничо настроєні і збиралися дати серйозний бій противникам.

На зелених святах відбувався великий собор, а властиво другий національний конгрес, аналогічний з торішнім успенським. На жаль, ми не маємо ніяких подробиць про нього, крім короткої звістки в одному сучасному листі, з других рук, що на свята був великий з’їзд “майже всього

духовенства і людей грецької релігії — котрих обороною козаки”¹. Розпочаті тут наради продовжувались на великій козацькій раді, скликаній на червень, і на соймикових з’їздах шляхти в липні. Борецький з козацьким владикою Курцевичем брав діяльну участь у козацькій раді і нараджувався з київською шляхтою в Житомирі. Польський агент, що був на раді, оповідає, що Борецький в присутності 50 ченців і 300 попів скаржився перед козаками з великим схвильованням, в сильних виразах на тяжкі кривди православних, читав листа від вільнян, вичисляв, скільки побито, ув’язнено, вкинено до ям православних (та, очевидно, що було вираховано в київській “Протестації” 15 травня); він, мовляв, радив козакам усяко домагатися від короля затвердження нової ієрархії — “інакше брати в неволю шляхту”. Це очевидне перебільшення, але ясно, що київські духовні круги робили в цей момент усякі зусилля, щоб змусити весь український актив — козацтво, шляхту — ультимативно поставити справу руської церкви і спеціально — нової ієрархії. В такому дусі, очевидно, ними ж була уложена петиція, котру мав Сагайдачний з Курцевичем повезти королю. Короткий зміст її побачимо далі, в віленській полеміці, повного тексту не маємо. Шляхетські дискусії вели, очевидно, ту ж лінію, розпочату Древинським, але екстрений, короткий сойм, що засідав у серпні-вересні, утримався від яких-небудь справ, крім воєнних (турецька армія стояла вже під Білгородом — Акерманом), і релігійного питання на нім не порушувало зовсім.

Зате маємо з другої половини року цікавий твір, призначений не для зовнішнього, як усі інші оці, а для внутрішнього вжитку. Це так зване “Совѣтованіє о благочестіи” — “Рада и способ, яко в народе Російськом вѣру и догмата церкве всходней заховати и ростити, и абы митрополитове и епископове не уставали”. Він заховався з таким заголовком і підзаголовком у збірнику Луцького братства². Час написання означається тим, що, з одної сторони, автор (чи автори) підносить потребу да-

¹ Лист кн. Збарзького — в “Сборник лѣтоп. относ. к.ист.Ю. и З. Р.”, с. 252.

² Між актами Луцького братства він був і виданий в “Памятниках, изд. Киев. Комиссіей”, т. I.

ти відповідь на уніатську брошуру “Совіта Вина”, — значить, не знає ще про вихід “Оборони Верифікації”, що була відповіддю на уніатський памфлет, а вийшла не пізніш початку осені 1621 р., з другої сторони, говорить про Хотинську кампанію так, що її щасливий вислід уже був ясний. Це вказує на місяць жовтень 1621 р. як на найбільш підхожий час. Щодо характеру цього твору, то колись його вважали за постанови київського собору, мовляв, скликаного після Хотинської війни¹. Але справедливо завважено, що писання це має скорше вигляд записки, приладженої для собору. Може бути — саме луцькими братчиками. Гадки, висловлені в нім, це гадки рядового православного громадянства, що ставиться до єпископату як до чогось, що стоїть поза ним, — з пошаною, але й з певним недовір'ям. Тимчасом як усі інші твори цього моменту заняті гадкою про те, як добути затвердження для відновленої православної ієрархії, “Совітованіє” цілком оправдано по всіх пережитих досвідах ставить питання про те, як заховати нову ієрархію від нового відступництва, від нових компромісів з урядом і офіційною церквою, від тих ухилів, що пхнули на цю стежку попередню ієрархію. Автори його не оптимісти; вони не сподіваються, щоб новій ієрархії вдалося забезпечити собі спокійне, поважне, безтурботне становище, вони передбачають завзяту релігійну боротьбу в будущині і хочуть, щоб не тільки громадянство, але й саме ієрархія була приготована терпеливо зносити всі прикrostі її й не лакомилась на вигоди уніатські. З другого боку, вони, видимо, бояться, щоб нові ієрархи, обстоюючи свій канонічний авторитет у власній церкві, не прийшли до конфлікту з демократичними формами її, виробленими особливо за останній, без'єпископальний час. Вони дуже цінують їх: контроль громади над єпископатом, братську організацію, право критики нижчого кліру й мирян і, очевидно, передчувають можливість напружень і конфліктів, що дійсно дуже скоро виникли між братством і новою ієрархією. “Совітування” являється таким чином предтечею опозиційних голосів київського собору 1628 р. Воно виступає проти єпископсь-

¹ Макарій, Ист. рус. церкви, XI, с. 285.

кого авторитету, настоює на потребі поширення братств; помітна також його гадка — про потребу функції єпископства в Черкасах, тодішнім козацьким центрі, очевидно, для тіснішого зв'язку городового українства з козацтвом городовим і низовим. Тому, неважаючи на свою літературну безпретенційність, як ідеологічний твір “Со-вітування” звернуло на себе велику увагу від першого свого опублікування, і воно варто того. В протиставленню до модернізованого українського православія Борецького і Смотрицького, в нім віє дух старовірського, містично-аскетичного афонського, заразом демократичного, без'єпископського, братського православія. Воно й заманіфестувало цей свій ідеологічний зв'язок, піднявши ідею всенародного щорічного посту, свого часу проповідуваного Вишенським¹, повторивши його остороги против “латинських силіогізмів” та висловивши побажання, щоб собор викликав з Афонської гори тамошніх “преподобних мужей Россов, межі иними блаженных Кипріяна и Іоана Вишенського, и прочіих тамо обрѣтающих ся”, а з другої сторони — послати тутешніх людей “Россов маючих ся истинно ко житію добродѣтельному посылати на Афон яко в школу духовную”. Вплив не тільки ідей, але й стилю Вишенського лежить на сім творі. Все це вкладає на нас обов'язок дати місце на цих сторінках деяким уривкам з нього, незважаючи, кажу, на його літературну безпретенційність.

“Напрод, взглядом духовного розсудку и поступку, тая єст рада Церков наша помножати ся и рости будет и митрополитове и єпископове не устанут, если святи-тель, яко головы Бога и челоуѣков ко себѣ привлекут, достойно пред Богом и челоуѣки ходячи. А певне привлекут, кгда от грѣхов очищати ся и оные искореняти, а добрыє дѣла насажати будут, заповѣди божиє соблюдаючи. И так Бог в них а они в Бозѣ пребывати будут, яко Христос рекл” і т. д.

“А жебы не прийти на мѣстце єдино, и апостатов уважити ко пересторозѣ, а не ко наследованю през што оныи вольки, а не пастырѣ (мовлю мниманыи оные владыки:

¹ Див. у т. V, с. 303, дд.

Михаил Рогоза, Кирило Терлецкий, Ипатій Потій, котрый злая глава и погигел(ь) отпали, и през што унѣя, рачей незгода и турбация, сталася¹ — 1) прже глупство их; 2) тайны вѣры и благочестия не знали; 3) непобожене и грѣхопадне жили; 4) не канонне святили, скверьному прибытку радуячися; 5) не по канонах и не по чину подобающему церков строили; 6) чести, власти и имѣний прагнули. Потым пришло до того, же от власного пастыра патріархи вселенського а архієпископа Константинопольського мѣли были суд и каранье приняти, чого ся обавляючи удали ся до бискупов латинских, от которых лестною зведени обетницею о подвишъшеню оных в почести на столки сенаторьскіе. — А наши зась светител против тому ити и поступовати мают, и в чом Греком и Сербом негды полецали смостеречи ся пилно, абысмо ся в том сами не находили, але в боязни и трепетѣ Божом правдою и истиною и способами побожными, през которыи Бога и люд ко себѣ потягнут и побавят. А тые способы и сродки суть тые:

1. Найпервей от самых голов все доброе початис(ь) мает, то ест: митрополит, и епископове, и архимандрытове, ігуменове з іноки, и протопопове, священници и ієродіаконы абы з себе самых, пръвѣе всяку злобу и грѣх вывергъли и очистилися, ведлуг апостола: “измѣте злаго от вас самѣх”, и абы оно было: “вы есте чистии”, а того ни: “но не вси”.

2. Жити светобливе, чистотне, непорочно, а справедливе, а притом и канонне рядити себе самых и церковью и монастырѣ. Каноны святых отец пилно читати и разсуждати ведлуг канонов 1 и 2-го собору самого.

3. В молитвах, в постѣх и трезвости, так же в читаню книг церкве своее установичне пребывати, абы през оных Бог был ублаганым. А реч певная, иж для архієрейское побожности людови посполитому всѣ неправости будут отпущены. Великий гнѣвъ Божий розжарается в духовных и свѣцких: потреба архієреом воскорѣ благати Бога, яко не-

¹ Це доволі круте місце, очевидно, треба розуміти так: щоб не попасти й нам туди ж, куди попали апостати, і їх перестерегти, аби вони остерігалися тих похибок, що завели давніших владиків до апостазії, а не наслідували їх.

кдгы з росказаня Мойсеова Аарон з кадилницею впосред люду скочивши умолял Бога.

4. Вѣру церкве всходное и патріархов з цѣлого и широго сердца и душѣ любити, в той толко, а не в иной самым собѣ и всѣм за збавенье певное обещаючи, охотными хотѣти умерети, вѣдаючи, же продкове наши христіянское вѣры кровію набывали.

5. Обрал Христос апостолов и посылал их, и Дух святыи зыйшол на нѣ, и не прожновали, але шли и проповѣдали и свой уряд отправовали. Подобне и епископове наши проповедати мают правую вѣру, и покаяніе, и побожные учинѣки, преходячи дома и мѣста, благородных навежаючи. Венц и учеников своих, могучих в церквах учити, посылати подобных архидіакону Стефанови прѣвомученикови и Варнавѣ. А не того сподѣвати ся, абы до них прихожено и кланяно ся и што приношено, але добиватися землѣ обѣщаной, яко Мойсей и Израиль: мовлю, подвигами духовными доставати престола, яко апостолы обтѣкати города, яковыми ся обирали, а не в суетѣ и праздности дни свои провадити... А в той проповѣди так сами епископове, яко и от них поставленіи и посыланіи во всѣх церквах и на кождых местцах явне и выразне абы научали, иж вѣра церкве всходнее, которую мы нынѣ визнаваемо, ест правдивая и збавенѣе в ней певное, а же в костелѣ латиноримском и в иных, зборах, которые з него пошли, як правдивой вѣры нѣмаш, так ани збавеня не можно допустити. Але во всем вѣру, догмата и церемоніи церкве всходней хвалити и залецати, а иніи всѣ ганити, обличати, духовне еднак и розсудне, не злоречачи, але писмом и важными прикладами и указами доносити, тое ж так и писмом освѣдчити. И так тым способом сердца и мысли правовѣрных утвержати ся и при нас сердечне споведати ся, а заблуженицы навертатися до церкве нашее будут.

6. Епископове пилю а розсужаючи повинни читати каноны светых отец, ведлуг канону собору самого.

7. Грѣх, несправедливость и всякую нечистоту, фалш, злости и нещирость, так з духовных, яко и з свѣцких выкореняти: бо поки в нас грѣхи, поты не можна нам повстати.

Манасія, в покаянні поднесений и свобоженный, на царствѣ своем сѣл.

8. Терпеливе и покорне всѣ уrazy так от своих яко и от свѣцких зносити, з не отмщеватися а ни словы, а ни клятвами, а ни иными поступками, през якие ж колвек органа¹.

9. Достойных и розумных и во благочестіи знаменитых ревнителѣй на іерейство дармо, а не на мздѣ, посвещати, а ни през себе самых, а ни през поставленики свои яким колвек покривалом и указываніем потреб и недостатков не вытягаючи. А если бы кто що дал, бы динар, вдячне приняти, а еднок не для того посветити. Ктому не дѣти, але лѣта маючих, ведлуг канону... Певная ест реч поки ся ольтар Христов не очистит от нечестія, и ересей, и от симоніи, и нечистоты, и от глупѣства Духа пресвятого не плодности в нас, и головѣ нашей не поднести ся, и врагом видимым и невидимым не одолѣти.

10. Молитвы и пост нарочито так епископове, яко и повсюду христіяне единого дня постановити и отправляти, абы преслѣдованье устало, а благочестіе квітнуло.

11. До светого мученичества так себе самых, понимаючи собѣ Христова слова: "Добрый пастыр душу свою полагает за овца своя" яко и сердца людскіе загрѣвати и заправляти, и абы радостно своих добр шарпанину и выдержства зносили, и винами през уряды тѣмеженя², теж и вязенья терпѣли, наконец и смерти всякіи, яко мученици, охотне подыймати прикладом Господа нашего Іисуса Христа и мучеников светых. Ведаючи, же вѣра наша кровю естъ фундована, и кровю против всѣм ересем заставлялися, иж тыи артикулы вѣры и догмата, которых постерегаючи, з костелом Римским едночитися не хочемо, суть кровю обляны. Тое у себе нехай народ Роский уважает, иж року нынешнего 1621 не унѣятами, а ни их благословеніем, але кровю и головами правовѣрных Россов, мовлю преславутого Запорозского войска, за помочу Божию и за благословеніем и молитвами наших епископов и всего духовенства, кролевства Полского от Татаров и от Турков оборонили.

¹ Це цікава острогога проти надуживання епископською клятвою.

² Мучення, полонізм.

Изаж нам не охотнѣй пристоит для царства небесного и живота вѣчнаго кров дати точити и мучениками ся ставати?

12. Книги на оборону благочестия писати и през типографию выдавати. Стогнал Василий Великий, же не писали и не обличали ересей и блузньрства еретецких: *et nemo est, qui contra dicat*. А на противных отписовати, а особливо тераз на Мороховского и на “Совѣту Вину”. Бовѣм у наших розный опѣнии, а протывными увѣряют ся и сердце на нас злое берут. І который книгу якую напишет, теды абы ни в друк не подавал, а ни у себе не держал, але бы богодуховенным мужем дал оную презрѣти и за зданіем оных абы на свѣт пустил. З апостатами унѣятами не обцовати, а на споведи люд о тое ж упоминати, а наvertsающихся на степен тылко покаянїя приймовати.

14. Проповѣдь в церквах абы каждой недѣлѣ и празников была.

15. Школы фундовати по местах.

16. Братства фундовати.

20. Не гнѣватися на молодших и низших степенем, кды бы и чом архіереов и иных предстателей воспоминали и перестерегали, и овшем допустити ся упоминати, памятаючи на оно, же и царов и патріархов перестерегано и обличано. А у патріархов особливый урядник на то есть отдѣльный и есть у каталогу патріарших урядников полжений, а называется погрещку он Vno¹.

Нехай не будет встыду меньших слухати и от них научатися але покорити ся, апостолови мовячому: “Аще ли иному открывається сѣдящу, пръвый да мольчит”. Пресвитере светаго, обаче во богословіи не искусна, діакон, имый вѣдѣніе божественных словес, остерегл, и справил в литургии, которому то пресвитеру рекли ангели: “Бог токмо устроил ест человеком человекки исправляти, ангели же не обличают ни научают никого же”. Потреба и то нам, уважати, иж не малыи головнѣ были Потѣй Ипатій и Рогоза и иньи их единомысленни, а предця предкове наши, и многи от них препростый, дерзали обличати их, не обавляли ся. То ж и всѣм правовѣрным подобает творити. Не наследовати оного безъбожного папезского канону, о который

¹ На боці приписано: “воспомяная”.

всеблаженнѣшій патріарх александрійскій Мелетій папежа и его слуг строфует, иж двор Римскій смѣл такой канон утворити: же хотя ж бы тмою за собою папеж до пекла тягнул людей, жаден не мает оному речи: стой, што чиниш? Але архіереєве и иньи предстатели, кгда любовне допустят себѣ воспоминати и творити будут все предписанное, то отцеве в сынех, а сынове в отцех пребывати будут, и так согласіе и привлеченіе люду к себѣ станет ся.

21. Поневаж светый Андрей апостол, першій архієпископ константинопольскій, патріарха вселенскій роскій апостол, и на Киевских горах ноги его стали, и Росію очи его видѣли и уста благословили, и сѣмена вѣры у нас посѣял, слушная и побожная реч празник оного хвалебно и нарочито обновити. Воистиньну Россія ничим не есть от иных народов всходных меньшая: мѣла бо вѣм и оная Апостола в себѣ проповѣдника.

22. Послати до патріарха Констанътинопольского по благословеніе, помоч и раду, и на светую Афонскую гору послати, вызвати и припровадити преподобных мужей Россов, межи иными блаженных Кипріяна и Іоана пореклом Вишенского и прочіих тамо обрѣтающихся, в житіи и богословіи цвитущих. Потреба ест духовная, абы и россов, маючихся истиньно ко житію добродѣтельному, посылати на Афон, яко в школу духовную.

23. Если не самых папѣжников или дружину или ишадіе их сирѣч ариянов, евангеликов и лютеранов наvertати, принаймнѣ всѣми силами старатися одысковати тых всѣх Россов, которыи церква всходной и нас отступили. Повинни то архіереєве под збавеніем душевным, бо отступники шляхта барзо нам шкодят и блазнят невинных.

24. Всею душею во смиренюмудріи на светых отцов восточных догматах и писмах, и як донынѣ патріархове 4 визнавают, а не на латинских силіогисмах, а ни на выкрутне през нѣ переверненых писмах вѣшати ся а не обучати ся им.

А к всему тому преднаписанному и в прочая сам Господь Бог помощію, а Дух пресвятой радою, а побудкою и прикладом и взором апостол Павел и святой Афанасій, и святой Іоан Златоустый и прочіи. А статут — Євангелия

светьи. А практыка и практыкова — Дѣянiя апостольская. Конституцiи — всѣх соборов каноны. Таковыми поступьками и фѣкглѣ, которыи на нас выправуют и тираннiя, и унѣяты устаты мусят, енож то не словы обносити, але дѣлом в правдѣ и щире выконывати. Аминь.

И певна иста, же мы, тыми поступьками и способами поступаючи и живучи, народ так мѣсцкый и сельскый, яко и шляхетскый, ко себѣ постягнемо и увѣримо. Теды унѣятове, видячи, же сами zostали, отбѣгнут унѣи и ищезнут, яко не быти им. О Господи, помози нам! Пресветая Богородице, покрый и заступи нас! Святыи мученицы, преподобныи, молѣте Бога за нас, да паки воздвигнет благочестiе во родѣ нашем Росiйском. Аминь, аминь, аминь!”

Не знати, як були прийнятi цi гадки собором взагалi i iерархiєю зокрема. Серед неi були також люди такого ж напряду, як Исаяя Копинскый, номiнальный епископ перемиськый, автор “Алфавиту Духовного”, зложеного в тiм же крайньо аскетичному дусi, як святогорець Исаакiй Борискович, iгумен луцькый, висвячений на луцького епископа. Остороги “Совiтування” могли на початках здаватися зайвими, подиктованими безпiдставним недовiр’ям, i тим ображати нову iерархiю. Але повну iдейну суголоснiсть бачу мiж “Совiтуванням” з його закликами до енергiйних заходiв до повернення шляхти, що вiдпала вiд православiя, i грамотою митрополита Борецького, опублiкованою ним при кiнцi року (дата 15 грудня) — може, справдi пiсля якогось нам ближче не звiсного собору, вiдбутого в Києвi в листопадi-груднi, для котрого писалося “Совiтування”. Вона адресована “княжатам, вельможним дiгнiторам, панам — шляхтi й рицарству, i всякого свiцького й духовного заволення, по мiстах i селах посполитим знайдуючимся святого старожитного всходноi правдиво католицькоi церкви визнання славного Росiйського народу людям”, але мала, очевидно, на оцi передусiм шляхетськi верхи суспiльства. Закликала тих, якi вiдступили в минулi тяжкi часи вiд православної церкви, повертатися до неi; вiдмежовуватися вiд унiатськоi iерархiї; робити заходи перед королем коло затвердження новоi iерархiї; а тим часом навiть на вiддаль звертатися до своiх новопосвячених епархiальних епископiв, хоч би для цього приходилось вiдбувати перiодичнi

подорожі до другого, руського Єрусалима, і ні в яким разі не звертатись до уніатських духовних. Ці ідеологічні та й літературні деталі вимагають для неї місця поруч “Совітування” як другого акту внутрішньої проповіді¹. Вплив стилю і ідеології Вишенського на нім помітний також. Я наведу з неї головніше:

“Намилшыя во Христь! Вѣдаем добре, же не маш мѣсца и краины в державѣ наяснѣйшаго господина короля и пана нашего милостивого, в землях и повѣтах православного народу Россійского, где бы шкодливое, новозмышленное, унѣтское, подступное и погибелное ереси незбожные апостатове, турбуючи против вѣрных невинных и зычливых подданных так наяснѣйшаго короля яко и всѣх преложеных, не кусились огню до запалу подсажати! И значны суть добре skutки их от двадцати семи лѣт, яко от церкви матки своее отступили, — за што прокляцтву вѣкуистому из помочниками и наслѣдниками их отданы. Килко штурмами кламства своего з невинным народом Руским, в огиду и ненависть до добрых панов оных прыводячи, и мордами разными трапячи, наробили! Полон свѣт и вся земля Руская жалю. Плач и крик невинных преражет небеса. Тиснет апостата, абы его, отступника православным будучы, отцем мѣл и як пастыря слухал, — а он, не вдячный чловѣк отца и пастыря своего народовѣ Россійскому з вѣков належнаго, патріарха константинопольского, през котораго и поганское слѣпоты збыл и свѣтом тройческаго познания освѣчен есть, послушенства зрел ся. И вѣру отцевскую, выродившись от нее стратил, — а еще отцем и пастырем мнѣт ся тебе², православный Русине, вызувшись през апостасію своего отцевского сыновства и патріархшего послушенства, а затым праве пристойне и твоего пастырства и отцевства называти. Мусѣл бысь заисте смертелне грѣшити, а за тѣм и з ним вѣчне от церкви проклятым zostавати, если бысь таковому апостатѣ в послушенство дал ся подступне ошукати!

Чого если тя Христос уховал щасливе, дяки вельможности его (повинен) отдавати. А если бысь неопатрѣне, за-

¹ Надр. у Голубева, П. Могила, I дод., с. 262.

² Розумій: тобі.

гледѣвшись на оману свѣта, в новотнину якую и послизнул ся, готове приняте в церкви матки своее маеш. Ёдно сторожитности отцевское пилю з покутою отзывает ся! А звлаша так благословенные оказіи, кды ты добротливый Господ Бог з высокости своее отновленою твоею святынею всходнею з самого благословенного мѣста Іерусалима чудовне утѣшити рачыл. Рад будучи, вдячне став ся, абы за невдячность горшее покусы не утерпѣли и в послѣднюю погибель не упасти. Вѣдати бовѣм потреба каждому всходнего благочестія народу Россійского чловѣку, же ласкою добротливого Бога в подступне выда-ной под незвыккую звѣрхность святыни, и праве в Руси знищалою, ныне естєсь обогачоной¹, одержавши в каждой епископской столицы от всходу рукоположенных епископов. На мнѣй надѣи в ласце божой и в ласце наяснѣишого короля пана нашего тратити не маеш, абы юж коли правдывая всходная, нинѣ одновленная, кды не перестанеш з потомками своими Бога молячи господарю пану своему докучати, в русский церкви устати мѣла святыня! На добром бовѣм фундаментѣ сіонскаго благословенства ест фундована!

Сам тылко в статку своем трвай, а уніата яко апостата и властнаго им пастора, ошуста и ядовитаго непріятеля обѣгай. А в его похлѣбства полных словах, которые старинѣ противят ся церковной, и слѣда стараго отцевскаго во всей своей новотной прелести не зоставивши, если бы хотѣл слухати его смертелную заразу — уважай! Але если здаст ся и отлегло², поки оплынет гнѣвъ господень маючи на памяти іерусалимскую святницу, до которое за розказом божим Всеюдское и Израильское царство на кождый год набоженство отдавати приходити повинно было, — знаючи каждый о своем власном свитители до богоспа-саемого мѣста Кіева, второго руского Іерусалима, прынамней в духовных пилюных, коли трафятся, потребах, минаючи унитскую безбожную яму, если мило спасеніе, абы ся не лѣнил приходити и присылати”.

¹ Треба: обогачоний.

² Хоч би то здавалось і далеко.